Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar 2026, C.3 №1 Xüsusi buraxılış
Philology and pedagogy: scientific studies 2026, V.3 №1 Special edition

https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.149

ƏLİŞİR NƏVAİNİN YARADICILIĞININ ÜMUMTÜRK ƏDƏBİ İRSİNDƏ ROLU

Lətifə Əhmədova
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
https://ORCID.org/0009-0006-6276-8471
letife.ahmedova64@mail.ru

Xülasə

Əlişir Nəvai XV əsr türk-islam mədəniyyətinin ən böyük simalarından biri olmaqla yanaşı, ümumtürk ədəbi irsinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Məqalədə Nəvainin bədii, elmi və ictimai fəaliyyəti geniş şəkildə araşdırılaraq onun türk dilinin ədəbi statusunun möhkəmlənməsində, klassik poeziyanın inkişafında və müxtəlif türk xalqları arasında ortaq ədəbi-estetik düşüncənin formalaşmasında rolu elmi-nəzəri əsaslarla təhlil edilir. Nəvainin Çağatay türkcəsində yaratdığı poetik irs, xüsusilə qəzəllər "Divan"ı və "Xəmsə"si türk dillərinin ifadə imkanlarını praktik şəkildə nümayiş etdirmişdir. "Mühakimətül-lüğəteyn" əsəri vasitəsilə o, türk və fars dillərini müqayisə edərək türk dilinin poetik və semantik zənginliyini elmi arqumentlərlə əsaslandırmışdır.

Nəvainin yaradıcılığının həmçinin Orta Asiya, Azərbaycan və Anadolu ədəbi mühitlərinə təsiri, sufı-fəlsəfi ideyaların ümumtürk düşüncə sistemində tutduğu yer və Nəvai irsinin sonrakı klassiklərə təsiri böyük olmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, Əlişir Nəvai yalnız öz dövrünün deyil, bütün türk ədəbiyyatı tarixinin ideya, dil və estetik istiqamətlərini müəyyənləşdirən nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, ümumtürk ədəbiyyatı, Çağatay türkcəsi, klassik poeziya, dil siyasəti, Xəmsə ənənəsi, türk mədəni irsi.

THE ROLE OF ALISHIR NAVAI'S CREATIVE ACTIVITY IN THE COMMON TURKIC LITERARY HERITAGE

Latifa Ahmedova
Aghjabadi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Alisher Navai, in addition to being one of the greatest figures of the 15th century Turkic-Islamic culture, played a decisive role in the formation of the

common turkic literary heritage. The article extensively examines the artistic, scientific and social activities of Alisher Navai, and analyzes his role in strengthening the literary status of the turkic language, in the development of classical poetry, and in the formation of a common literary and aesthetic thought among various turkic peoples on scientific and theoretical grounds. The poetic heritage created by Navai in Chagatai turkish, especially his divan of ghazals and "Khamsa", demonstrated the expressive capabilities of the turkic languages in a practical way. Through his work "Muhakimatul-lughateyn", he compared the turkish and persian languages and substantiated the poetic and semantic richness of the turkish language with scientific arguments.

The article also systematically examines the influence of Alisher Navai's creativity on the literary environments of Central Asia, Azerbaijan and Anatolia, the place of Sufi-philosophical ideas in the common turkic system of thought, and the influence of Navai's heritage on later classics. The study shows that Alisher Navai is one of the rare personalities who determined the ideological, linguistic and aesthetic directions not only of his time, but also of the entire history of turkish literature.

Key words: Alisher Navai, common turkic literature, Chagatai turkish, classical poetry, language policy, "Khamsa" tradition, turkish cultural heritage.

РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА АЛИШИРА НАВАИ ВО ВСЕТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Латифа Ахмедова

Агджабединский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

Резюме

Алишир Наваи, помимо того, что является одной из величайших фигур тюркско-исламской культуры XV века, сыграл решающую роль в формировании пантуркийского литературного наследия. В статье подробно рассматривается художественная, научная и общественная деятельность Алишира Наваи, анализируется его роль в укреплении литературного статуса тюркского языка, в развитии классической поэзии и в формировании общего литературно-эстетического мышления среди различных тюркских народов на научно-теоретической основе. Поэтическое наследие, созданное Наваи на джагатайском турецком языке, особенно его диван газелей и «Хамса», наглядно продемонстрировало

выразительные возможности тюркских языков. В своем произведении «Мухакиматуль-лугатейн» он сравнил турецкий и персидский языки и обосновал поэтическое и смысловое богатство турецкого языка научными аргументами.

В статье также систематически рассматривается влияние творчества Алишира Наваи на литературную среду Центральной Азии, Азербайджана и Анадолу, место суфийско-философских идей в пантюркской системе мысли, а также влияние наследия Наваи на более поздних классиков. Исследование показывает, что Алишир Наваи − один из личностей, определивших идеологические, лингвистические и эстетические направления не только своего времени, но и всей истории турецкой литературы.

Ключевые слова: Алишир Наваи, тюркская литература, джагатайский турецкий язык, классическая поэзия, языковая политика, традиция «Хамсы», турецкое культурное наследие.

Giriş/Introduction

Türk xalqlarının çoxəsrlik ədəbi-mədəni tarixində Əlişir Nəvainin adı xüsusi ehtiramla çəkilir. Onun yaradıcılığı türk dilinin klassik ədəbiyyat dili kimi formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil edir. XV əsrə qədər türk dili əsasən şifahi ədəbi nümunələrdə və məhdud yazılı mətnlərdə istifadə olunsa da, Nəvai bu dili yüksək poetik ifadə vasitəsinə çevirmişdir.

Əlişir Nəvai 1441-ci ildə Herat şəhərində anadan olmuşdur. Herat XV əsrdə Teymurilər dövlətinin elmi və mədəni mərkəzi kimi tanınırdı [Bartold, 1998:112-118]. Bu mühitdə fars və türk dillərində zəngin ədəbi ənənələr paralel şəkildə inkişaf edirdi. Nəvainin uşaqlıq və gənclik illərində aldığı təhsil, dövrün görkəmli alim və şairləri ilə ünsiyyəti onun dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. O yalnız şair kimi deyil, həm də dövlət xadimi kimi mədəni proseslərə təsir etmək imkanına malik olmuşdur.

Nəvainin yaradıcılığında dil məsələləri. Əlişir Nəvainin yaradıcılığında dil məsələsi təsadüfi deyil, dərin ideoloji və milli mahiyyət daşıyan əsas problemlərdən biridir. XV əsrdə fars dili saray, elm və ədəbiyyat dili kimi üstün mövqeyə malik olduğu bir şəraitdə Nəvai türk dilinin hüquqlarını müdafiə etməyi milli-mədəni məsuliyyət kimi dərk etmişdir. O, türk dilində yazmağı yalnız şəxsi yaradıcılıq seçimi deyil, həm də milli şüurun oyanmasına xidmət edən strateji addım kimi qiymətləndirmişdir [Köprülü, 1966:45-48].

Nəvai dil siyasətini ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirmişdir. O, öz poetik nümunələri ilə sübut etmişdir ki, türk dili bədii ifadə, fəlsəfi düşüncə və

incə lirika baxımından fars dilindən geri qalmır, əksinə, bir çox hallarda daha zəngin semantik imkanlara malikdir. Bu yanaşma türk dilinə qarşı mövcud olan stereotiplərin sarsıdılmasına xidmət etmişdir [Hüseynov, 2012:237].

Nəvainin dil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri türk mənşəli ziyalıların ana dilində yazmağa təşviq olunması idi. O, türk dilində yaradan şair və alimlərin cəmiyyət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmədiyini açıq şəkildə tənqid etmiş, bu vəziyyəti milli şüurun zəifliyi ilə əlaqələndirmişdir. Bu baxımdan Nəvai yaradıcılığı milli özünüdərk prosesinin erkən mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Milli şüur anlayışı Nəvai yaradıcılığında dil, tarix və mədəniyyət vəhdətində təqdim olunur. O, türk xalqının zəngin tarixi keçmişini və mədəni potensialını ön plana çəkərək dilin bu irsin daşıyıcısı olduğunu vurğulamışdır. Nəvai üçün dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin əsas göstəricisidir. Bu ideya onun həm poetik, həm də elmi əsərlərində ardıcıl şəkildə təzahür edir.

Nəvainin dövlət xadimi kimi fəaliyyəti də onun dil siyasətinə real təsir imkanları yaratmışdır. O, türk dilində yazılmış əsərlərin yayılmasına, müəlliflərin himayə olunmasına və mədəni mühitdə türk dilinin nüfuzunun artırılmasına çalışmışdır [Bartold, 1998:112-118].

Nəticə etibarilə, Əlişir Nəvainin dil siyasəti türk xalqları arasında milli şüurun formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Onun ana dilinə verdiyi dəyər sonrakı əsrlərdə türk ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və ümumtürk mədəni kimliyinin ideoloji əsaslarını formalaşdırmışdır.

Əlişir Nəvainin "Mühakimətül-lüğəteyn" əsəri. Əlişir Nəvainin "Mühakimətül-lüğəteyn" əsəri türk dilinin elmi-nəzəri əsaslarla müdafiəsinə həsr olunmuş ilk fundamental traktatlardan biridir. Əsər XV əsrin sonlarında qələmə alınmış və dövrün dil mühitində hökm sürən fars dili üstünlüyünə qarşı yönəlmiş məqsədyönlü ideoloji mövqe nümayiş etdirmişdir [Nəvai, 2004:21-27]. Traktatda Nəvai türk və fars dillərini müqayisəli şəkildə təhlil edir, fonetik, leksik və semantik aspektlərdə türk dilinin üstün cəhətlərini konkret nümunələrlə əsaslandırır. O, türk dilində sinonim zənginliyini, feillərin çoxşaxəli məna çalarlarını və söz yaradıcılığı imkanlarını xüsusi vurğulayaraq bu dilin poetik və elmi ifadə baxımından geniş potensiala malik olduğunu göstərir [Köprülü, 1966:45-48].

"Mühakimətül-lüğəteyn"in elmi əhəmiyyəti əsərin yalnız subyektiv dil sevgisi üzərində qurulmadığı, faktoloji müşahidələrə və dil materialına əsaslanan müqayisəli yanaşma təqdim etməsidir. Bu xüsusiyyət onu orta əsr türk

dilçiliyinin mühüm mərhələsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir [Hüseynov, 2012:73-79].

Nəvai bu əsərdə türk dilində yazan, lakin fars dilini üstün tutan şairləri tənqid edir və onların ana dilinə yetərincə dəyər verməməsini milli-mədəni zəiflik kimi qiymətləndirir. Bu mövqe "Mühakimətül-lüğəteyn"i yalnız dilçilik əsəri deyil, həm də milli şüurun ideoloji manifesti səviyyəsinə yüksəldir.

Əsərin ümumtürk əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sonrakı dövrlərdə müxtəlif türk xalqlarının ədəbi dillərinin formalaşmasında Nəvainin irəli sürdüyü dil prinsipləri nəzəri əsas kimi qəbul olunmuşdur. Bu baxımdan "Mühakimətül-lüğəteyn" türk dilinin elmi əsaslandırılmasının başlanğıc nöqtələrindən biri hesab olunur.

Nəvainin poetik irsi. Əlişir Nəvainin poetik irsi ümumtürk ədəbiyyatında janr və üslub baxımından ən zəngin və sistemli irslərdən biri hesab olunur. Onun yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının demək olar ki, bütün əsas janrlarını əhatə edir və bu janrların hər birində yüksək bədii kamillik nümayiş etdirir. Nəvai poetik irsi həm miqyasına, həm də estetik səviyyəsinə görə türk ədəbiyyatında yeni mərhələ açmışdır [Əliyev, 2016:156].

Nəvainin dörd divanı – "Qərayibüs-siqər", "Nəvadirüş-şəbab", "Bədayeül-vəsət" və "Fəvaidül-kibər" – insan ömrünün müxtəlif mərhələlərini əhatə edən konseptual quruluşa malikdir. Bu divanlar yalnız lirik şeirlər toplusu deyil, eyni zamanda insanın mənəvi inkişaf yolunu əks etdirən poetik sistem kimi çıxış edir. Qəzəllərdə eşq, ayrılıq, ilahi məhəbbət, həyatın faniliyi və kamillik ideyaları aparıcı mövzulardır.

Qəzəl janrında Nəvai dilin musiqililiyini, metaforik imkanlarını və semantik dərinliyini maksimum səviyyədə reallaşdırmışdır. O, türk dilinin incə lirikanı ifadə etmək gücünü nümayiş etdirərək bu janrı ümumtürk poeziyasında aparıcı mövqeyə yüksəltmişdir [Köprülü, 1966:45-48].

Nəvainin yaradıcılığında məsnəvi janrı da xüsusi yer tutur. Bu janr vasitəsilə o, epik süjetlər, fəlsəfi düşüncələr və etik ideyaları geniş miqyasda təqdim etmişdir. Məsnəvilərdə sosial ədalət, insanın mənəvi məsuliyyəti və kamil insan konsepsiyası ön plana çəkilir. Rübai, qitə və müxəmməs kimi janrlarda yazdığı əsərlər isə Nəvainin poetik çevikliyini və forma üzərində ustalığını göstərir. Bu janrlarda qısa, lakin dərin məzmunlu poetik fikirlər ifadə olunur ki, bu da onun söz ustalığının göstəricisidir.

Nəvainin poetik irsinin mühüm cəhətlərindən biri də onun dil üzərində apardığı şüurlu eksperimentlərdir. O, türk dilinin söz ehtiyatını genişləndirmiş, yeni poetik ifadə vasitələri yaratmış və klassik poetik terminologiyanı türkcə

mühitə uyğunlaşdırmışdır. Bu fəaliyyət ümumtürk ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, Əlişir Nəvainin poetik irsi və janr zənginliyi türk ədəbiyyatında bədii düşüncənin sistemləşməsinə, janrların kamilləşməsinə və dilin estetik imkanlarının tam şəkildə reallaşmasına xidmət etmişdir. *"Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvinin yaratdığı "Xəmsə" ənənəsini türkcə davam etdirən ilk şairdir. Bu fakt türk ədəbiyyatı tarixində mühüm hadisə hesab olunur"* [Bertels, 1952:89-94]. Nəvainin "Xəmsə"si türk dilində klassik epik poeziyanın yüksək nümunəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dərin mənəvi bağlılığı da nümayiş etdirir.

Nəvainin yaradıcılığında sufı fəlsəfəsi mühüm yer tutur. Kamil insan ideyası, mənəvi paklanma və ilahi eşq motivləri onun əsərlərində bədii-estetik formada ifadə olunur [Schimmel, 1975:132-138]. Bu ideyalar ümumtürk mənəvi düşüncəsinin formalaşmasında birləşdirici rol oynamışdır.

Əlişir Nəvainin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının klassik inkişaf mərhələsinə güclü və çoxşaxəli təsir göstərmişdir. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan və Orta Asiya ədəbi mühitləri arasında sıx mədəni əlaqələr mövcud olmuş, bu qarşılıqlı təsirdə Nəvai irsi mühüm rol oynamışdır. Onun əsərləri Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış, klassik şairlər tərəfindən janrların hər birində yüksək bədii kamillik nümayiş etdirir. Nəvai poetik irsi həm miqyasına, həm də estetik səviyyəsinə görə türk ədəbiyyatında yeni mərhələ açmışdır [Əliyev, 2016:156-163].

Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ilk növbədə dil və üslub sahəsində özünü göstərir. O, türk dilində klassik poeziyanın mümkünlüyünü sübut etməklə Azərbaycan türkcəsində yazan şairlər üçün ideya və estetik stimul yaratmışdır. Bu təsir nəticəsində Azərbaycan ədəbi dili klassik poeziya müstəvisində daha da zənginləşmişdir.

Xüsusilə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında Əlişir Nəvai poetikasının izləri aydın şəkildə müşahidə olunur. Füzulinin qəzəllərində dilin ifadə imkanlarından ustalıqla istifadə, sufı-fəlsəfi ideyaların dərin bədii təcəssümü və klassik janrların kamil forması Nəvai məktəbinin təsirini göstərir [Köprülü, 1966:45-48]. Bununla belə, Füzuli Nəvaidən fərqli olaraq, Azərbaycan türkcəsinin lokal xüsusiyyətlərini ön plana çıxarmış və milli üslub yaratmağa nail olmuşdur.

Nəvai təsiri yalnız Füzuli ilə məhdudlaşmır. Xətai, Həbibi və digər klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında da Nəvai poetikasının müəyyən elementləri müşahidə edilir. Bu təsir daha çox poetik janrların işlənməsi, bədii dilin zənginliyi və mövzu seçimində özünü göstərir.

Əlişir Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin mühüm cəhətlərindən biri də “Xəmsə” ənənəsi ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin əsasını qoyduğu bu ənənənin Nəvai tərəfindən türkcə davam etdirilməsi Azərbaycan şairləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu fakt Nəvai ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında mənəvi və estetik bağlılığın bariz göstəricisidir [Bertels, 1952:89-94].

Beləliklə, Əlişir Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri dil, üslub, ideya və estetik baxımdan çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu təsir ümumtürk ədəbi birliyinin formalaşmasında Azərbaycan ədəbiyyatının fəal iştirakını təmin etmiş və klassik dövrün ədəbi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Nəvainin əsərləri Orta Asiya ilə yanaşı, Anadolu türkləri arasında da geniş yayılmışdır. Onun poetik dili və ideya sistemi bir çox şairlər üçün örnək olmuşdur [Bartold, 1998:112-118]

Müasir türkoloji tədqiqatlarda Əlişir Nəvai irsi çoxşaxəli yanaşmalarla öyrənilir. Onun yaradıcılığı dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və tarix elmlərinin kəsişməsində araşdırılır. Xüsusilə türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində Nəvainin əsərləri əsas mənbələrdən biri hesab olunur [Karimov, 2020:41-47].

Nəvainin dil modeli bu gün də müasir türk dillərinin normalaşdırılması və terminoloji inkişafı üçün nəzəri baza kimi dəyərləndirilir. Türk dünyasında ortaq ədəbi dil ideyasının formalaşmasında Nəvai irsi konseptual əhəmiyyət daşıyır [Ağayev, 2018:54-60].

Nəvainin ədəbi-estetik baxışları klassik Şərq poetikasının əsas prinsiplərinə söykənir. O, sözün mənəvi və etik məsuliyyət daşıdığını vurğulayaraq şairin cəmiyyət qarşısında mənəvi öhdəliyini ön plana çəkmişdir. Nəvai üçün poeziya yalnız estetik zövq vasitəsi deyil, həm də insanın daxili kamilliyə çatmasının yoludur [Schimmel, 1975:132-138].

Onun əsərlərində forma və məzmun vəhdəti yüksək səviyyədə qorunur. Bu yanaşma ümumtürk ədəbi düşüncəsində poetik meyarların formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Əlişir Nəvainin yaradıcılığı təkcə ədəbi deyil, həm də güclü tərbiyəvi mahiyyətə malikdir. Onun əsərlərində ədalət, dürüstlük, elmə hörmət və mənəvi saflıq kimi dəyərlər ön plana çəkilir. Bu keyfiyyətlər türk xalqlarının mənəvi-mədəni yaddaşında mühüm yer tutur.

Nəvai yaradıcılığı klassik fars və ərəb ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə öyrənildikdə onun orijinal mövqeyi daha aydın görünür. O bu ədəbiyyatlardan bəhrələnsə də, türk dilində orijinal poetik sistem yaratmağa nail olmuşdur [Bertels, 1952:89-94]. Bu müqayisəli yanaşma Nəvainin ümumtürk ədəbi irsində müstəqil və aparıcı mövqeyini təsdiqləyir.

Nəticə/Conclusion

Aparılan geniş təhlil bir daha göstərir ki, Əlişir Nəvai yaradıcılığı ümumtürk ədəbi irsinin formalaşmasında strateji və çoxşaxəli rol oynamışdır. Onun dil siyasəti, poetik irsi və fəlsəfi baxışları türk dilinin ədəbi statusunu möhkəmləndirmiş, klassik poeziyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və türk xalqları arasında mədəni-ədəbi birliyi gücləndirmişdir. Nəvai irsi bu gün də türk dünyasının ortaq mədəni və elmi dəyərlər sistemində mühüm yer tutur və gələcək tədqiqatlar üçün zəngin mənbə olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Ağayev, T. (2018). Ümumtürk ədəbi əlaqələri. – Bakı: “Nurlan”. – 240 s.
2. Bartold, V. (1998). Türkistan tarixi. – Bakı: “Elm”. – 432 s.
3. Bertels, E. (1952). Nəvai və onun dövrü. – Moskva: Şərq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. – 286 s.
4. Əliyev, K. (2016).Azərbaycan klassik poeziyası.–Bakı: Elm və Təhsil.–364 s.
5. Hüseynov, F. (2012). Türk ədəbi dili tarixi. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı. –312 s.
6. Karimov, N. (2020). Əlişir Nəvai və türk dünyası. – Daşkənd: Fan nəşriyyatı. – 298 s.
7. Köprülü, M. F. (1966). Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər. –Ankara: Türk Tarix Qurumu Nəşriyyatı. – 415 s.
8. Nəvai, Ə. (2004). Mühakimətül-lüğəteyn. Bakı: Şərq-Qərb. – 198 s.
9. Schimmel, A. (1975). Mystical Dimensions of Islam. –Chapel Hill: University of North Carolina Press. – 512 p.

Məqalə tarixçəsi

Daxilolub *28.01.2026*

Düzəlişə göndərilib *31.01.2026*

Qəbul edilib *12.02.2026*

Nəşrə tövsiyə edib *Razim Məmmədov*

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent